

ISSN 2304-9324

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ. ҒЫЛЫМИ, ӘДЕБИ-КӨРКЕМ ЖУРНАЛ

Айқап

Мазмұны – Contents – Содержание

МІНБЕР

Кенжеғали Сағадиев

Тіршілік тіректерін қайта қарауымыз керек 4

РУХАНИЯТ

Олжас Сүлейменов

Сокол под пирамидой 10

Марат Тажин

Высокое небо словесности 23

Алуа Темірболат

Художественный мир Роллана Сейсенбасва 28

Евгений Попов

Литература и ее окрестности 33

Сергей Дзюба

У наших народов и литератур много общего 39

ӨНЕГЕЛІ ӨМІР

Ғалымқайыр Мұтанов

Өскелең ұрпаққа өнеге 44

ТАРИХ ТАҒЫЛЫМЫ (ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСКЕ 100 ЖЫЛ)

Илияс Жансүгіров

Жаркент үйсінде 45

Қабылахан Сейдахмет

Торғайдағы көтеріліс: тың дерек, жаңа пайым 48

Құжаттарға тіл бітсе 56

ӨРКЕНИЕТ

Гюльнар Муканова

Аль-Фараби и тюркская философия в европейском дискурсе 60

Берекет Кәрібаев

XIII – XIV ғғ. Ақ орданың этносаяси тарихының кейбір мәселелері 68

Лариса Додхудоева

Этнографические заметки о казахах Южного Таджикистана 74

Ольга Валикова

Литературный текст как портал этнокультуры 79

ЗАМАНСӨЗ

Мәмбет Қойгелдиев

Әзімхан Ахметұлы Кенесарин не үшін жазаланды? 88

Өмірхан Әбдіманұлы

«Мәңгілік ел» – ежелден әдебиеттің алтын арқауы 100

Бейбіт Сапаралы

Қазақтың жер ұйығына көз тіккен кімдер? 108

Магида Черманова

Иса Шорманов әулеті және қазақтар тағдыры 120

ТҰЛҒА

Әбдуәлі Баешов

Академик Е.А. Букетов тапсырмасы мен өсиеті 126

ПРОЗА

Мұхтар Әуезов

Қилы заман (повестен үзінді) 135

ПОЭЗИЯ

Боб Дилан

Лишь ветер уносит ответ 143

Баянғали Әлімжанов

Тілім барда, күнім де бар, айым бар 147

Автор туралы: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, филология және әлем тілдері факультетінің деканы, филология ғылымдарының докторы, профессор, белгілі алаштанушы-ғалым, педагог.

About the author: Dean of the Faculty of Philology and World Languages, Ph.D., professor. Al-Farabi Kazakh National University

Об авторе: декан факультета филологии и мировых языков КазНУ им. аль-Фараби, доктор филологических наук, профессор, известный алашовец, педагог.

Өмірхан ӘБДИМАНҰЛЫ

«МӘНГІЛІК ЕЛ» – ЕЖЕЛДЕН ӘДЕБИЕТТІҢ АЛТЫН АРҚАУЫ

Аңдатпа: Мақалада қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі мен хандық дәуірлеріндегі жыраулау шығармашылығындағы ұлттық идея мен мәңгілік ел ұғымының көрініс табуы қарастырылған. Мұнда дәстүр сабақтастығы, ұлттық, идеяны жырлаудың қалыптасу жолдары терең пайымдалады. Ұлттық идея мен Мәңгілік ел идеясын ортақтастыратын басты желі де назардан тыс қалмаған. «Күлтегін», «Тоныкөк» сынды тасқа қашалған әдеби ескерткіштерде елдік танымдардың болмысы ашылып, елдік жырларда этика мен мораль, жақсылық пен жауыздықтың арасындағы тартыс жырланады.

Omirhan ABDIMANULY

«MANGILIK EL» – THE GOLDEN TREASURY OF LITERATURE FROM THE EARLIEST PERIOD

Summary: The author considers the notions «national idea» and «eternal country» and their reflection in the works of zhyrau (improvisers, bards) in the Kazakh literature of the Ancient era and the Khanate Age. It analyzes the continuity of traditions, ways of forming the chanting of the national idea. The stand about the community of the national idea and the idea of the eternal country is paid attention. The ancient literary monuments «Kultegin» and «Tonykok» engraved on the stone reflect the peculiarities of the national world outlook, and the folk songs glorify the issues of ethics and morality, the eternal struggle between good and evil. The trends of praising the national idea in the poetry of zhyrau (folk narrators) of the Khanate age are examined and analyzed by comparing.

Омирхан АБДИМАНУЛЫ

«МӘНГІЛІК ЕЛ» – ЗОЛОТАЯ СОКРОВИЩНИЦА ЛИТЕРАТУРЫ С ДРЕВНЕЙШИХ ЭПОХ

Аннотация: В данной статье рассматриваются понятия «национальная идея» и «Мәңгілік Ел» в творчестве жырау в казахской литературе древней эпохи и эпохи ханства. Дается анализ преемственности традиции, путей формирования воспевания национальной идеи. Путем сопоставления выясняются и анализируются особенности тенденции воспевания национальной идеи в поэзии жырау эпохи ханства. С научной позиции описывается взаимосвязанность идеи «Мәңгілік ел» и литературных мотивов воспевания национальной идеи.

Бағызаманнан бергі әдебиеттің ұлттық рухын танытар сөз құдіретінің бір арнасы ерлік-елдік ұғымдарымен астасып жатыр. Ұлттың ұлы араманынан қуат алған құдіретті көркем ой-таным қазақ әдебиеті тарихының түркі тектес халықтармен ортақтығының түп негізі болып табылатын ежелгі әдебиет пен қазақ хандығы жеке ту тігіп, өз алдына ел болғалы бергі әдебиеттің барлық кезеңдерінен көрініс тауып отырған. Ел басына қиын-қыстау күн туған небір замандардатәнге шипа, жанға рух бергенерлік пен елдікті ту көтерген отты жырлар екендігі айдан анық. Олар өз уақытында ғана жырланып қоймай, ертеңге дәстүр қалыптастырды. Ежелгіден желісін тартқан сол жырлардан кейінгі әдебиет үлгі алып, өнеге шашты, тағылым таратты. Олай болса, біздің мақсат ежелгі және қазақ хандығы дәуіріндегі елшілдік ой-танымның әдебиеттегі көрінісі арқылы «Мәңгілік Ел» идеясының әдебиетіміздегі көркем бейнеленуінің танымдық мәнін айқындап, дәстүрлік арналарын саралау. Себебі, бүгінгі тәуелсіз ел әдебиетіндегі ұлттық идеяның бейнеленуін тану үшін ертедегі әдебиет үлгілеріндегі осыған тән көркемдік белгі-бедерді жан-жақты қарастырған жөн.

Қашанда әдеби шығарма өзегі замана тынысынан, қоғамдық ойға көрік басты идеядан тамыр тартып жатады. Белгі бір шығармашылық тұлға қандай жағдайда болмасын ерікті де, еріктен тыс та өз туындысын нысаналы ойсыз, көздеген мақсатсыз жаратуы мүмкін емес. Олай болса, идеясыз туынды жоқ. Шығармашылық тұлға – ой таным иесі. Ол өз заманындағы қоғамдық үдерісті ой-сана сүзгісінен өткізбей отыра алмайды. Ендеше таным жемісі – сөз өнер туындысы ішкі болмысқа тән үлкенді-кішілі идеялық жүк арқалап, дүниетанымдық санананың өркен жаюына қызмет етеді.

Мәселен, бүгінгі тәуелсіз Қазақстандағы егеменді еліміздің басты иде-

ясы – «Мәңгілік Ел» – ұлттық идеясы. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің 2014 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық»[1]–деп «Мәңгілік Ел» идеясының халқымыздың сан ғасырлық тарихымен сабақтастығының, руханияттық танымының негізгі ұстанымына айналғанындығының мәназмұнын ашып берді. Ал сол сабақтастықтың алтын жүлгесі – ел жадынан өшпестей орын алып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасын тауып келе жатқан өнер асылы – әдебиет.

Жалпы ұлт даналығының асыл қазынасы – сөз өнері-әдебиет. Бабалардан жеткен «өнер алды – қызыл тіл» деген қанатты сөзі бекер айтылмаған. Қай халық болмасын өзінің аңсаған арманын, көксеген мақсат-тілегін сөз өнері арқылы айшықтаған. Ал, ел арманының түп қазығы – ел бірлігі, ел азаттығы, ел тәуелсіздігі ұғымдарын тұтатастырған – Мәңгілік Ел идеясы.

Ежелгіден бүгінге жеткен қазақ әдебиеті сан ғасырлар бойы осынау ұлы мақсат – Мәңгілік Ел ұстанымын шығармашылықтың алтын алқасына айналдырып келді. Айналдыра бермек те!

Мәселен, қазақ әдебиетінің түркі тектес елдермен еншілес ежелгі деп есептелетін әдеби жәдігерлерінің бір шоғыры – «Орхон-Енисей» жазба ескерткіштері. Көнеден жеткен ел мұрасындағы ерлік рухқа толы жазбаларды оқи қалсаң, бойыңа ерен қуат пен қайрат еніп, жан-дүниеңе өрлік пен ерлік рух берері анық. Ел рухының күші бірлікте

екенін ұғындыратын осынау замана табы таңбаланған туындылар талай ғасыр өтсе де, халық жадында сақталып, желілес жүз жылдықтар жалғасындатуған туындылардың он бойынан орын тауып, орнығып келгені күмәнсіз. Көп ғасырлардан кейінгі азаттыққа ұмтылған өршіл үнді ұранды жырлардың ұлы сарыны сол тұстан бастау тартып жатқаны да шындық. Олардың идеялық мәні ұлттық мақсатты асқақтату мен «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманды», Мәңгілік Елдікті аңсаған асыл арманда жатыр. Өйткені бүгінгі ұрпақ тілімен сөйлеп кетсе, ол кімді де болса, бей-жай қалдыра алмайды. Қараңыз:

Сонау бастан, о бастан
Жаралғалы қара жер,
Жаралғалы көк аспан,
Естеми мен Бумынның
Адамзаттан бағы асқан.
Төрт бұрышы дүниенің
Соларменен санасқан.
Бүкіл түркі үмітпен
Екеуіне қарасқан.
Қол астына жиылып,
Қол астынан тарасқан [2].

Ақын Қ. Мырзалиевтің аудармасындағы «Күлтегін» өлең сөздің өрнегі арқылықалай-қалай сөйлейді десеңізші?! «Күлтегін» ескерткішінің келешектің керуеніне артқан аманаты, мәңгіліктегі аңсаған рухани қуатының мәңгілігі осы жолдардан анық ұғылып, айқын танылмай ма?!

Осы «Орхон-Енесей» ескерткіштерін әдеби мұра ретінде қарастыру, қазақ әдебиетінің түп төркіні содан тамыр тартып жататындығын зерттеу мен дәлелдеу ХХ ғасырдың 60 жылдары профессор Бейсембай Кенжебаевтың бастауымен қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жүзеге асқандығы белгілі. Ежелгі ел жәдігеріне әдебиеттану тұрғысынан алғаш зерттеген қазақ ғалымы Мырзатай Жолдасбеков «Жоқтау-Мадақ» жыры деп атау берген [3, 23 б.] «Күлтегін» жәдігерінің

күдірет күші – оның Елдік пен Ерліктің ұлы дастаны болуында. Ол сан ғасыр бойы ұрпақ көзінен таса болғанымен, гендік жадыда жатталып, межелі мезетте жан тебіренісінің тереңінен қайнап шыққан жырлардың болмысынан талай рет бой көрсетіп, бейнелі сөздің қуатын артырғанына еш күмән жоқ. Бұған кезінде қазақтың біртуар данасы М. Әуезов те назар аударған екен. Осы жырлардың сипатын анықтай келіп, ол төмендегідей ой айтады: «Күлтегін, Тоныкөк немесе Суджа жазуларында қанша адам, қанша ерлік бейнеленген десеңізші?! Оларда әр алуан рулар, тайпалардың кескілескен шайқастарының, соғыс суреттерінің, батырлар ерлігінің, жорықтардың шежіресі бар» [4, 136 б.]. Ендеше Орхон ескерткіштері – қазақтың ерлік пен елдік жырларының дәстүрін қалыптастырған ұлы мұра. Ал сол тарихи баяндардың түпкі мақсаты не десек, жауабы біреу – еркін елдік мұрат! Ендеше халық даналығындағы: «Бірлік қайда болса, Еркіндік сонда, // Еркіндік қайда болса, Елдік сонда» деген аталы сөз талай ғасырдың толқын-тербелісінен сүзіліп шыққан ой-толғаныстарсығандысы емес деп кім айта алар?!

Жалпы, Мәңгілік Ел ұлттық идеясының тұғыр-тірегі – елдік намыс. Ал намыс – халық, ұлт атты қоғамдастықтың қиналғанда медет тұтар қуат күші. Ол намысты ерді ерлікке бастап, елді теңдікке, теңдік елдікке жеткізеді. Ал, Елдік – қашанда Мәңгілік идеясымен жұптас. «Күлтегін» жәдігеріне қайта бір қайырылсақ: «Өтүкен қойнауында отырсаң, Мәңгі елдігінді сақтайсың сен (Өтүкен йыш олурсар, Беңгі ел тута олуртачы сен)» деген Мырзатай Жолдасбеков аудармасындағы жолдар [3, 45 б.] – сан ғасырды көктей жеткен Мәңгілік Елдіктің аманаты! Ол – туған ел, ата жұртқа деген ұлы сүйіспеншіліктің көрінісі! Атабаба бізге отбасының ошағының оты жалынды, түтіні түзушығар Мәңгілік

Елдің нәрлі тамыры – «Құт мекенде» жатқандығын өсиет етіп отыр емес пе?!.

Ендеше Орхон ескерткіштері мемлекеттіліктің қорған-қамалы – Мәңгілік Ел идеясын жырлаудың бастау көзі екендігіне қандай күмән болуы мүмкін. Осы тұста назар салар тағы бір жайға көңіл аударар кетейік. Аталмыш жәдігерлердің қай-қайсысында болсын «ЕЛ» ұғымы көп аталады. Осы «Ел» сөзінің Орхон мұраларындағы мәні туралы зерттеуші С. Қаржаубай осы мұраны алғаш зерттеген В. Томсен, В.В. Радлов, С.Е. Малов т.б. пікір таластыра отырып: «ЕЛ» сөзінің аудармасын жоғарыдағы зерттеушілердің көбі «племенный союз» (тайпалық одақ) деп аударған. Бұл аударма дәл келмейтіндіктен «мемлекет» деген мағынамен алдық» [5, 241-б.] – деп түсіндіреді. Жанды пікір!

Мәңгілік Елді арманының берік тұғырына айналдырған бабаларымыз жыр-өсиет етіп қалдырған аталмыш «Күлтегін», «Білге-қаған», «Тоныкөк» тасқа қашалған Мәңгілік ескерткіш болып бізге біршама түгел күйінде жетті. Сондықтан біз оны Теңдік, Еркіндік, Елдік ұғымдарын тұтастырып, түгел жұртты ұйытқан Мәңгілік Ел ұлттық идеясы бейнеленуінің бастау көзі ретінде қабылдаймыз. Бір сөзбен айтқанда, біз сөз етіп отырған ежелгі ескерткіште жүректі қанжылатқан мұң-зар да, көкіректе кек қайнатқан қаһармандық рух та, тыз етпе ашуды сабырға жеңдірген ой-толғам да – бәрі бар. Олар түгел тоғыса келіп, бір бүтінге айналғандағы бедерлі сөз, бейнелі ойдың айнымас «Темірқазығы», асыл тұтқасы – біреу – «тәуелсіздік» пен «береке-бірліктің» Мәңгілігі. Өлмес мұра болашаққа осынау Мәңгіліктің сенімін сыйлаған.

Бүкіл түркі халқына ортақ әдебиеттен енші бөлген тұсымыз – «Хандық дәуір» әдебиеті. Құпиясы көп, қатпары терең тарихты жайына қойып, төл еншіміз әдебиетке келер болсақ, аласапыран дәуір бедері туған

әдебиеттің бетінде жатыр.

Қазақ әдебиеті тарихының байырғы дәуірлерінен егемендік алған тұсымызға дейінгі уақыттарда, одан кейін де Ұлттық идея – Мәңгілік Ел тұжырымдамасы әдеби көркемдік тұрғыдан негізделді десе болады. Осы қос ұғым, егіз ұстаным белгілі бір кезеңдік тұстарда түрлі реңкпен бейнеленіп отырды.

Жалпы алғанда, әдебиет ежелгіден бүгінге дейінгі аралықта қашанда болсын елдік мұрат пен мүддені көздей отырып, Мәңгілік Ел болуға ұмтылған текті жұрттың қилы кезеңдеріндегі азаттық, тәуелсіздік жолындағы күресінің қуатты құралына айналды.

Қазақ қазақ болғалы, ел болып ұйысқалы, ұлт болып орныққалы сыртқы жаудың шапқыншылығына, аласапыран мезгілдер әкелген жаугершілік пен үркіншілікке аз ұшыраған жоқ. «Ата жұрты бұқара, // Өз қолында болмаса, // Қанша жақсы болса да, // Қайраты туған ер ғаріп» деп, Асан Қайғы, «Қайран да менің Еділім, // Мен салмадым, сен салдың, // Қайырлы болсын сіздерге // Менен қалған мынау Еділ жұрт!...» деп, Қазтуған жырау «Ой түбіндегі асыл сөзді шер толқыта шығарған» небір алмағайып замандар да өтті. Ой толғаудың өрісін ашып, көкейге сары уайым ұйытпай, санаға серпіліс әкеліп, туған ел, туған жер сағынышын ұранғып көтерер, азамат намысына от жаныр бұл жолдар – ұлт боп ұйысудың, ел болып бірігудің қатығына айналған жырлар.

Осы кезеңнің ұлы тұлғасы – Асан Қайғы жырлары, тұтастай алғанда, осыған қызмет етеді. Ол – болашақты болжап, келер күннің алдан шығар кесепатын кейіптей білген данагөй. «Алғашқы тар заманының құбыжығын сезіп, тұспалмен белгі беріп болжал айтқан Асан Қайғы. ... өлең сөзді қауымның қызметіне жаратуға кіріскен тағы да сол» [6, 2016.], – дейді М. Әуезов дала данасы туралы. Ендеше

рында айбарлы азаматы, айбыны болары еш күмәнсіз. Оның сырт тұлғасы ішкі жан дүниесіне сай. Тәні батыр, жаны жырау Ақтамбердінің өзін суреттеген толғауына көз салсаңыз мұны айқын түсінесіз.

Жапанға біткен терекпін,
Еңсемнен жел соқса да теңселмен,
Қарағайға қарсы біткен бұтақпын,
Балталасаң да айырылман,
Сыртым – қылып, жүзім – болат
Тасқа да салсаң майырылман!

Келісті көркем бейнелеу көз алдымызға ел ісіне қатысты қиындықтан еш қаймықпас, жауды көрсе арсыландай атылар айбынды да айбарлы батырды әкелмей ме?! Ал батырлыққа тұлға мен бірге жүрек те керек. Оның жүрегін жауынан сескендірмес алып күштің қуаты неде?! Ол күштің таусылмас қайнар көзі – Ел. Елден еншісі бөлінбеген ер ғана ерен күшке ие. Ел сенімін арқалаған жан ғана жан алысып, жан берісуге шыдап, қашанда жауынан мысы басым келеді. Ал, жауды жеңіп, еліне еркіндік әкелу мақсаты Мәңгілікпен өзектес.

Жалпы алғанда, ежелгі және жыраулық дәстүрден негіз тартқан азаттықпен күрескерлік рух тұнығынан нәралған Мәңгілік Елдік – ұлттық идея XIX ғасырдағы қазақ ақындары шығармашылығынан жалғасын тауып, кейінгі әдебиттерде бастыұстанымға айналды. Бүгінде осынау дәстүрлік үрдісті толыққанды зерттеу – әдебиет-

танушылар алдында тұрған ұлан міндеттердің бастысы.

Қазақ әдебиетіндегі «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерделеу мен танып-білу барысында бұрынғы және қазіргі тәжірибелерге сүйене отырып, аталмыш мәселенің мән-маңызын терең байыптау әбден қажет. Бұл – алдағы уақыт еншісіндегі дүние...

Тәуелсіз Қазақ Елінің Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің 2015 жылғы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты халыққа жолдауында: [9]–деп, Мәңгілік Елдіктің тұғырын бекітер сенім рухының белгілерін нақтылап берді. Мұныңбүгінгі күнгі қоғамдық санадағы жарқын құбылыстар, эстетикалық және рухани құндылықтар сабақтастығынан тәлім алуға, ұлттық болмыс ерекшеліктерін түйсінуге, еліміздің тарихи, мәдени, саяси даму бағыттарын аңдауға мүмкіндіктер ашатындығы сөзсіз! Сондықтан да қазақ әдебиетіндегі Мәңгілік Ел идеясы көрініс табуының көркемдік қағидаттары терең зерделеніп, соның нәтижесінде шығармашылық тұлға туындысындағы ұлттық идеяның дәстүрлік мәні мен жаңашыл сипаты айқындалып, оны «Мәңгілік Ел» идеясымен тоғыстырар алғы шарттарын анықтау жүзеге асырылуы тиіс. Өйткені, Қазақ руханиятындағы Мәңгілік Елдіктің идеялық мәнінұрпақ санасына сіңіру – баршамызға ортақ парыз.

Әдебиеттер:

- 1 Назарбаев Н. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, Бір болашақ // Егемен Қазақстан. – 18 қаңтар. – 2014. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауынан.
- 2 Мырзалиев Қ. Күлтегін // Жұлдыз. – 1970. – №3. – 148-153 бб.
- 3 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1990. – 348 б.
- 4 Әуезов М. Шығармалары: 12 томдық. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1969. – 11 т. – 479 б.
- 5 Қаржаубай С. Орхон мұралары. 1-кітап. Тарихи-танымдық этнографиялық әдебиет. – Астана: «Күлтегін» баспасы – 241-б.
- 6 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 7 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
- 8 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 176 б.
- 9 Назарбаев Н. Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму // Егемен Қазақстан. – 30-қараша. – 2015. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауынан.